

Трущенко О. О.

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК НЕГАТИВНИЙ ФАКТОР ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Історія тіньової економіки, її окремі ознаки починаються з виникненням держави. У XX столітті для країн, що переживають системну кризу, проблеми тіньової економіки набули великого значення. З 70-х років тема тіньової економіки стає популярною у західних економістів, а з 80-х років – і у Радянському Союзі. Такий інтерес був обумовлений розростанням тіньового сектору економіки, його проникненням в усі сфери економічних і суспільних відносин майже в усіх країнах світу, а також тим, що поширення тіньової економіки сьогодні несе у собі загрозу національній безпеці. Проте кількісні та якісні параметри тіньової економіки сильно розрізняються у залежності від конкретних економічних, соціальних, історичних і культурних особливостей тієї чи іншої країни.

Наявність тіньового сектору стає глобальною проблемою сучасності. В Україні вирішальну роль у його розвитку зіграли повільні темпи і непослідовність економічних перетворень, тому тіньова економіка виступає не тільки і не стільки причиною, скільки наслідком деформації легальної економіки.

Як відомо, тіньова економіка існує нелегально, реалізуючи свої можливості через негласні і незаконні канали, що дозволяє одержувати прибутки за рахунок інших сфер діяльності, використовуючи незаконні методи: ухилення від оподаткування, злочинство, екологічний вандалізм, випуск шкідливих для здоров'я людей товарів і т.ін.

Тіньова економіка – фактично не контрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей, тобто такі соціально-економічні взаємини між окремими громадянами, соціальними групами щодо використання діючих форм власності в корисливих особистих і групових інтересах, які приховуються від органів державного управління і самоврядування, громадськості. Вона містить у собі всі невраховані, нерегламентовані, відмінні від викладених у нормативних документах і правилах господарювання види економічної діяльності. З економіко-правової точки зору це означає, що тіньова економіка охоплює не тільки корисливі економічні злочини, але й незлочинні корисливі економічні правопорушення і правомірну, але невраховану або непідконтрольовану державі економічну діяльність [1].

Тіньова економіка з метою досягнення високого рівня прибутків незаконно збільшує тіньові прибутки, створюючи тіньовий капітал шляхом використання тіньової зайнятості населення, здійснення тіньових бартерних угод, маклерства, фіктивних фінансових операцій.

Практика економічного розвитку багатьох країн світу свідчить про існування в них тіньової економіки навіть за умов розвинених ринкових відносин. Але особливо гостро проблема тінізації постає в країнах, де відбуваються зміни соціально-економічних відносин.

Протягом 1960-х–1980-х років тіньовий сектор економіки у колишньому Радянському Союзі зріс у 30 разів і сягав 20% національного прибутку та продовжував зростати, тому що був зумовлений посиленням кризових явищ у радянському суспільстві (особливо перед розпадом СРСР). Після розпаду СРСР в Україні темпи тіньової економіки ще більш зросли. Якщо в 1992 році приватні експортери здійснювали поза межами легальної економіки 25% операцій, то вже в березні 1994 року – 75%. У 1997 році обсяг кримінальної частки неофіційної економіки був уже понад 50% [2]. Критичне (граничне) значення частки тіньової економіки – 50%, тобто в Україні вона вже у 1997 році досягла критичної межі. Таким чином, прояви тіньової економіки присутні практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Обсяг тіньової економіки в Україні нині перевищує половину внутрішнього валового продукту, біля 40% усіх працюючих тим або іншим способом одержують прибутки від тіньової економіки, а це – реальна загроза національній безпеці держави, державності взагалі.

Немає остаточної думки про те, які види діяльності варто розглядати як тіньові. Юристи розглядають тіньову економіку як економічну діяльність, заборонену законодавством України. Але тут не враховується значний обсяг формально дозволених, але негативних угод, а також документально оформлені фіктивні операції. Економісти ж виділяють три сфери тіньової економіки: кримінальну, нелегальну та легальну негативну (або фіктивну) діяльність. Також іноді під тіньовою економікою розуміють всю економічну діяльність, що через різні причини не враховується офіційною статистикою, і, відповідно, не включається до складу ВВП [3].

Деякі автори до тіньової економіки відносять і так звану “неформальну економіку”, що включає у себе малі форми підприємництва, представники яких нерідко успішно збільшують масштаби тіньової економіки. Але однією із специфічних ознак тіньової економіки є організація і структурованість, чого недостатньо в малому підприємстві.

Розгляд даного феномена натрапляє на деякі труднощі, тому що тут легально зареєстровані фірми, об'єднання, банки (і в тому числі – державної форми власності), переплетені з підпільним і кримінальним бізнесом, у якому беруть участь представники владних структур усіх рівнів. Кожна зі згаданих структурних ланок має свої особливості, що потребують глибоких та детальних досліджень.

Водночас тіньову економіку як економічну категорію визначають через сукупність специфічних економічних відносин, пов'язаних із діяльністю з виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг, що приховуються від державного контролю з метою одержання прибутків та особистого збагачення.

Структура тіньової економіки пройшла два етапи: спочатку – від галузевих міністерств до підприємств, а потім – до зміцнення на регіональному рівні. Організаційний зв'язок керівництва регіонів, регіональних силових структур, податкових служб, що контролюють і дають дозвіл, а також інших підрозділів місцевого держапарату і залежних від них підприємств та установ визначив домінуюче становище їх у піраміді влади.

Оскільки “контрольний пакет” акцій – перевищення порогового значення економічної небезпеки - в економіці вже належить тіньовій економіці, вона має вирішальне значення та вплив на владну еліту, а тому породжує “тіньову політику”, що є свідченням хвороби всього суспільства. Для того щоб “вилікувати” таку економіку, таке

суспільство, необхідно точно знати причини хвороби.

Основними причинами загрозового стану у вигляді зростання тіньової економіки є: високе податкове навантаження і часті зміни в податковому законодавстві; державна “зарегульованість” підприємництва; висока інфляція та нестійкість гривні; криза платежів та брак коштів у підприємств; неефективна цінова політика; великі розміри економічної злочинності; корупція державних чиновників, пов'язана з високим рівнем адміністративного регулювання, що надає їм непотрібну свободу у прийнятті рішень на власний розсуд; відсутність глибокого аналізу форм і методів тіньової економіки, властивих їй автономних механізмів внутрішнього регулювання, кількісного і якісного моніторингу основних напрямків тіньової економіки і джерел її існування й здійснення [4]; безкарність діяльності кримінальних структур, інтеграція організованої злочинності із суб'єктами економічної діяльності, пасивна згода держави на легалізацію кримінальних авторитетів (і в тому числі – у суспільно-політичному житті); незахищеність громадян та підприємств від зазіхань злочинних формувань і встановлення контролю за підприємницькою діяльністю з боку цих структур; відсутність інвестиційної альтернативи тіньовим капіталом; міждержавна інтеграція тіньового сектора і суб'єктів тіньової економічної діяльності; “келійність” організації і проведення приватизації економічно перспективних об'єктів, ігнорування конкурентності й доступності приватизації для легальних капіталів (і у тому числі – закордонних) і т.ін. [5].

Трансформація структури соціально-економічних відносин в Україні, зміни в системі державного управління, розвиток різних форм власності, становлення національної грошової одиниці – гривні – поряд з позитивними сторонами супроводжується загостренням кризових явищ в економіці, зміною структури злочинності. Прямим наслідком стагфляції та прорахунків у здійсненні економічної політики є зростання господарських злочинів. Низька купівельна спроможність населення впливає на зниження його культурного рівня та на зростання економічних правопорушень. На зростання корупції вплинула неефективна система державного управління; внаслідок недоліків у державному регулюванні економіки з'явився такий вид злочинів, як ухилення від сплати податків [2]. За підрахунками економістів, до державної казни України через несплату податків не надходить до 60% обсягу прибутків, що одержуються підприємствами, організаціями та фірмами.

Об'єкти тіньової економіки, які підлягають оподаткуванню, збільшують свої доходи шляхом свідомого “перекручування” офіційних даних про реальні розміри витрат і прибутків в офіційній економіці та приховуванням даних про витрати і прибутки у незаконній діяльності. Це характерно для усіх структур тіньової економіки.

Через використання “щілин” у законодавстві, фактичну безкарність за ухилення від сплати податків у 1997 році бюджет України втратив понад 7 млрд. грн. доходів. Завдяки вжитим заходам щодо посилення державного контролю за процесом сплати податків, активізації роботи правоохоронних органів у 1998 році матеріальні збитки, завдані злочинцями державі, зменшились і становили 420 млн. грн., причому більша частина їх припадає на економічні злочини [6].

Прямуючи до реалізації реформ, суспільство України стикається з суттєвими протиріччями між державою та підприємцями, які можна подати у такому вигляді: податковий тягар – тіньова економіка – корупція – порушення суспільного господарського порядку. Саме ці протиріччя визначають корумпованість чиновницького апарату, що є на сьогодні найбільшою загрозою державності України.

Корумпованість та “кругова порука” чиновницького апарату небезпечні передачею функцій влади суб'єктам тіньових структур, “мафізацією” суспільства, прийняттям неоптимальних рішень, підривом довіри до влади, посиленням неправового характеру суспільства та його дестабілізацією. За оцінками дослідників, у корумпованих взаємостосунках знаходяться біля 40% підприємців і майже 90% комерційних структур. Понад 60% прибутку середнього службовця, що займає впливову посаду, складають хабарі. Таким чином, розвиток тіньової економіки веде до зростання організованої злочинності, до криміналізації суспільства в цілому [5]. Крім того, процвітання корупції у сукупності з низькою передбачуваністю розмірів і дієвості хабарів знижують рівень інвестицій у ВВП із 28,5% до 12,3% [7].

Все це підриває довіру світового співтовариства до країн пострадянського простору, перешкоджає їхньому входженню як рівноправних партнерів у світове економічне господарство.

Значною частиною тіньової економіки є злочини і зловживання у зовнішньоекономічній сфері. Послаблення державного контролю за зовнішньоекономічною діяльністю (фіктивні експортно-імпорتنі операції, фіктивне спільне підприємництво) призвело до різкого відтоку капіталу, у тому числі й кримінального, за кордон (пошук нових можливостей для відмивання грошей), і до одержання незаслужених пільг в оподаткуванні. За деякими даними, “відплив” тіньового капіталу за кордон утричі перевищує західні кредити, усі види допомоги, разом узяті [8].

Основними джерелами тіньових капіталів є перерозподіл державної власності в ході приватизації, неповернення виручки за експортовану продукцію, спекулятивні фінансові операції, ухилення від сплати податків і соціальних внесків (з одержуваних у тіньовому секторі прибутків не сплачуються податки і внески на соціальне страхування). А ці капітали могли б бути прямими інвестиціями в українську економіку, яких їй дуже не вистачає. Без прямої участі державних чиновників усіх рівнів такі операції неможливі, як і приватизація державного майна за безцінь.

Особливістю тіньового капіталу також є те, що він використовує не тільки сферу матеріального виробництва, але й обіг, посередницьку діяльність, що утрудняє державі здійснювати за ним необхідний контроль.

Лібералізація фінансової сфери, недостатній державний контроль за переміщенням грошових коштів вплинули на зростання кримінальних проявів у банківській системі. Якщо у 1995 році у цій сфері було вчинено 362

злочини, у 1996 році – 533, то за 10 місяців 1997 року – більше 7 тисяч, що у 11,4 рази більше, ніж за весь 1995 рік [9], а в 1998 році цей показник становив більше 10 тисяч [6].

Зарегульованість експортно-імпортного режиму роблять не вигідною або малоефективною легальну зовнішню торгівлю. Основним недоліком регулювання імпорту є нестабільність системи митних тарифів, а також громіздкість процедури ліцензування. Як і раніше, широко використовуються митні збори й акцизи, ставки яких у декілька разів перевищують ставки митних тарифів у розвинених країнах, тому багато товарів потрапляють на внутрішній ринок через нелегальні канали. У результаті, частка прибутків від зовнішньоекономічної діяльності дуже мала в прибутках державного бюджету. Така політика веде до зменшення реальних надходжень у бюджет. Високі ціни на легальний імпорту роблять багато товарів недоступними для внутрішнього споживача і менш конкурентноспроможними як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. Це створює можливість для зловживань (підробка акцизних марок, заниження ціни товарів), масової контрабанди або “човникових” поїздок і, нарешті, “пробиванням” у владних структурах різноманітних пільг.

Приховане безробіття являє собою найбільшу соціально-економічну небезпеку з погляду ускладнення кримінальної обстановки. Руїнування звичних підвалин життя призводить до спалахів протиправної поведінки. Позбавлення людей стабільних джерел існування, тривалі не виплати заробітної плати викликають потребу в пошуках нових шляхів одержання прибутків, у тому числі й незаконних. Безробіття підживлює тіньову економіку робочою силою.

З накопиченням значних капіталів у тіньовій економіці з'являється можливість монополізування окремих видів діяльності у сфері підприємництва, впливу на державні структури, політичні партії, пресу і т.ін. Одним із найбільш небезпечних наслідків розвитку тіньової економіки і накопичення тіньових капіталів є загальна криміналізація суспільства, що виявляється в суттєвому збільшенні кількості кримінальних та економічних злочинів, у виникненні організованих злочинних угруповань, у впливі їх на владні структури й правоохоронні органи.

Збільшення в економіці капіталів кримінального походження, злочинних прибутків веде до неконтрольованого зростання кількості майнових і тяжких насильницьких злочинів, в основі яких лежить боротьба злочинних угруповань за канали незаконного збагачення, за встановлення сфер впливу, за перерозподіл отриманих прибутків і власності, і одночасно – до поширення фінансової, господарської і посадової злочинності. Кримінальний сектор використовує тіньову економіку для відмивання “брудних грошей”.

Деякі експерти роблять висновок, що організована злочинність – це одна з найсерйозніших внутрішніх загроз національній безпеці України, що зазіхає на життєво важливі інтереси особистості, соціальних груп, суспільства і держави. Останнім часом організована злочинність стала явищем політичним. У депутати різних рівнів входять “авторитети” злочинного світу, що дає йому можливість здійснювати вагомий вплив на державні рішення, лобювати певні законодавчі акти [5].

За окремими оцінками, розвиток тіньової економіки в Україні (за відсутності конкурентноспроможного державного сектора і ринку приватних товаровиробників) може призвести до:

- локалізації окремих ринків унаслідок поділу сфер економічного впливу;
- проникнення кримінальних елементів навіть у ті частини суспільства, що поки що не мають ніякої причетності до нелегального бізнесу;
- ігнорування громадянами чинного законодавства;
- відсутності накопичень капіталу, які б можна було використовувати для інвестування в економіку України.

Зростання тінізації економіки, її кримінальних наслідків завдає значної шкоди суспільству, гальмує процеси державотворення в Україні. Крім того, нагальною постає соціальна проблема: у суспільній свідомості формується сумнів щодо спроможності державних інститутів, насамперед правоохоронних, гарантувати суспільну безпеку, захистити особистість та майно громадян.

Катастрофічними є моральні наслідки тіньової економіки, тому що вона деформує свідомість людей, породжує соціальний песимізм. Вже сьогодні люди не бачать перспектив поліпшення життя в майбутньому, негативно оцінюють останні роки соціально-економічного розвитку України.

Ефективність боротьби з тіньовою економікою безпосередньо залежить від розробки та впровадження державних заходів детінізації, які повинні бути комплексними, тобто з необхідністю мають поєднувати політичні, правові, організаційні та регулятивні заходи, що відповідали б новим реаліям ринкової економіки. У цей комплекс можуть входити такі основні елементи: створення більш привабливих, ніж в інших державах, умов для інвестування й залучення фінансових ресурсів; прийняття законодавчих актів, що посилюють захист приватної власності, комерційної та банківської таємниці, забезпечують правову захищеність підприємств; посилення відповідальності правопорушників; реорганізацію системи державного управління з метою збільшення гнучкості та оперативності реагування на швидкі зміни макроекономічної ситуації; здійснення комплексної податкової реформи, що передбачає поширення оподаткованої бази, з одночасним скороченням розмірів податкових ставок; реформування національної системи бухгалтерської звітності з метою її спрощення й уніфікації; активізація державного контролю за результатами господарської діяльності.

Реалізація цих заходів дозволить досягти успіху в боротьбі з тіньовою економікою і використовувати тіньові капітали для розвитку національної економіки. Тому Президентом України визначені пріоритетні напрямки роботи органів внутрішніх справ щодо захисту економічних інтересів країни. Зокрема, у 1999 році проводилася цілеспрямована робота щодо попередження та викриття злочинів на ринках нафтопродуктів, енергоносіїв, металу, цукру, спирту, зерна; зловживань при використанні коштів, призначених для виплат заробітної плати, пе-

нсій, стипендій, а також нецільового використання бюджетних коштів. Здійснені цільові широкомасштабні операції в період підготовки і проведення весняної сівби, збору та зберігання продукції нового врожаю, сільськогосподарської техніки і паливно-мастильних матеріалів.

Послідовне здійснення заходів щодо протидії злочинності у сфері економіки зумовило збільшення викритих злочинів економічної спрямованості, кількість яких досягла майже 64 тисяч, у тому числі 25,4 тяжких. Понад третину злочинів виявлено на пріоритетних напрямках роботи: більше 9,6 тис. злочинів – у фінансово-кредитній системі, з них у банківських установах – 6,5 тис., у сфері зовнішньоекономічної діяльності – 2,1 тис., при супроводженні процесу приватизації – 2,9 тис., у паливно-енергетичному комплексі – 4,8 тис. [10].

Як свідчать наведені дані, криміналізація економіки несе серйозну загрозу безпеці суспільства. Таким чином, питання організації та вдосконалення безпеки України є багаторівневою проблемою, тому мова повинна йти про безпеку країни в цілому, безпеку окремих регіонів і галузей, а також про безпеку певних соціальних груп та індивідів. Так як в реальних політичних, економічних і соціальних умовах повністю перебороти тіньову економіку неможливо, то орієнтуватися потрібно на обмеження даного злочину до його рівня у розвинених країнах світу, з досвіду яких можна зробити висновок, що досягнення цього можливе тільки в умовах ефективного розвитку економіки, суттєвого підйому рівня життя більшої частини населення України.

Література

1. Скворцов Н.Н. Всё о налогах в Украине. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 34-40.
2. Рябченко О. Посилення державного управління – шлях до детінізації економіки // Міліція України. – 1999. – № 1-2. – С. 16-17.
3. Корягина Т. Теневая экономика в России. Истоки и структурные изменения // Политэконом. – 1997. – № 1. – С. 39.
4. Ермошенко Н. Определение угрозы национальным интересам государства в финансово-кредитной сфере // Экономика Украины. – 1999. – № 1. – С. 7.
5. Бородюк В., Турчинов Л., Приходько Т. Оценка масштабов теневой экономики и её влияние на динамику макроэкономических показателей // Экономика Украины. – 1996. – № 11. – С. 4-16.
6. Експрес-інформація “Про стан злочинності на території України за 12 місяців 1998 року”. – К., Міністерство внутрішніх справ України. – 1999.
7. Воробьёв Е., Тимченко Б. Теневая экономика в условиях системного кризиса // Экономика Украины. – 1998. – № 8. – С. 43-47.
8. Павловский М. Тень // Голос Украины. – 1998. – № 112. – С. 4-5.
9. Дурдинець В. Боротьба із злочинністю має бути всеохоплюючою й ефективною // Право України. – 1998. – № 1. – С. 25-34.
10. Звіт перед українським народом (Про оперативну-службову діяльність органів внутрішніх справ України в 1999 році). – К., Міністерство внутрішніх справ України. – 2000.